folklor/edebiyat, cilt:21, sayı:81, 2015/1

SAZ KOPUZ'DAN TÜREMİŞ OLAMAZ

Yıldıray Erdener*

Türkiye'de yaygın olan bir görüşe göre, saz kopuzdan türemiş bir çalgıdır ve bu nedenle kopuz sazın atası sayılır. Bu söylemler bir araştırmanın sonunda ortaya çıkan verilere dayanmaz. Bazı kaynaklar sazın kopuzdan türemediğini, Orta Asya'da kopuz ve sazın çok uzun süre aynı zamanda ve yan yana varolduğunu gösteriyor. Örneğin; Moğolistan'da 2008 yılında N.Dandar adlı bir çoban bir mağarada 1500 yıllık, yani beşinci yüzyıldan kalan bir saz bulmuştur. Moğollar bunun "devekopuzu" dedikleri bir Moğol çalgısı olduğunu sanmışlarsa da Gumilev Avrasya Üniversitesi Türkoloji ve Altayoloji Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Karjavbay Sartkojauli bu çalgının sapındaki "Hoş bir ezginin sesleri insanı mest eder" runik Türk yazılarını görünce bunun Moğolların değil, Türk halklarının sazı olduğunu anlamıştır. Bulunan çalgının karnında bir geyik resmi vardır ve sapının ucu da bir geyiğin başını andırmaktadır. (http://abdulvahapkara.com/arastirma-konulari/edebiyat-ve-kultur/185-hun-sazi.html)

Mağara duvarlarında, Orta Asya ve Sibirya'daki Türk halklarının şaman davullarında da geyik resimleri görülür (Erdener 2006: 313-328). 1500 yıllık saz, kopuz gibi zaman zaman belki de şaman ayinlerinde de kullanılıyordu. Nitekim, Abdülkadir İnan *Tarihte ve Bugün Şamanizm* adlı kitabında bazı Türk kavimlerinin *tüngür* [şaman davulu] yerine saz ya da kopuz kullanıldığını yazıyor. Onbirinci yüzyıl başlarında yaşayan İranlı

*Dr. Etnomüzikolog. Almanya'da müzik eğitimi ve Indiana Üniversitesinde Etnomüzikoloji dalında doktora.

tarihçi Mahmud Gardizi de Yenisey'deki Kırgızların şaman ayinlerinde davul yerine saz kullandıklarını belirtiyor (İnan 1972: 93). Görülüyor ki saz ve kopuz aynı coğrafyada ve aynı yıllarda benzer ortamlarda kullanılmaktaydı.

Günümüzde Anadolu'da yaygın olan sazın Orta Asya'da birçok türleri vardır. Buna örnek olarak Özbek ve Türkmenlerin öteden beri kullandıkları 'dutar'; Kırgızlar'ın 'komuz'; Kazak, Karakalpak, Nogay ve Türkistan halklarının çaldıkları 'dombira' sayılabilir. Türkler Anadolu'ya gelirken kuşkusuz ki hem kopuz, hem de saz benzeri çalgılardan bazılarını beraberlerinde getirmişlerdir. Fakat Türklerin gelişinden yaklaşık 1000 yıl önce iki telli, tezene ile çalınan, orta uzunluktaki kolu üzerinde perdeleri olan, sapından püskülüne kadar bugünkü saza çok benzeyen bir çalgının Mezopotamya ve Anadolu'da yaygın olduğu biliniyor. Millattan 1300-1400 yıl önce Alaca Höyük'te taş kabartmalar üzerinde bu çalgıyı çalan kişinin sazı kemerine taktığı görülür (Layard 1984: 516).

fig. 2.
Terracotta from Susa in Tehran Museum; 17th–16th century B.C.
(J.-L. Huot, The Ancient Civilization of Persia I [Archaeologia Mundi] Pl. 84).

fig. 3.
Terracotta from Iščali(?) in the Oriental Institute, University of Chicago, no. A.9357; 19th–17th century B.C. Height: 5,1 cms.

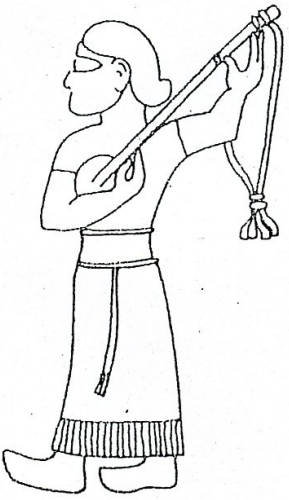

fig. 5.
Detail of Carchemish relief B. 30*b*; 10th–9th century B.C.
(Campbell, Abb. 7).

Yabancı kaynaklarda "lute" diye sözü edilen bu çalgının büyük bir olasılıkla ilk kez Mezopotamya'daki tapınaklarda kullanıldığı daha sonra etrafa yayıldığı ve müzisyenler

tarafından kralları ve insanları eğlendirmek için çalındığı öne sürülüyor (Layard 1984). Friedrich Ellermeier ve Wilhelm Stauder de bu çalgının milattan 2000 yıl önce ilk kez Mezopotamya'da görüldüğünü belirtiyor. Ellermeier ise saza çok benzeyen çalgının göçebe Sami'ler tarafından geliştirildiğini ve kolayca taşınabildiği için bir açık hava çalgısı olduğunu ileri sürüyor (Turnbull 1972: 58-66).

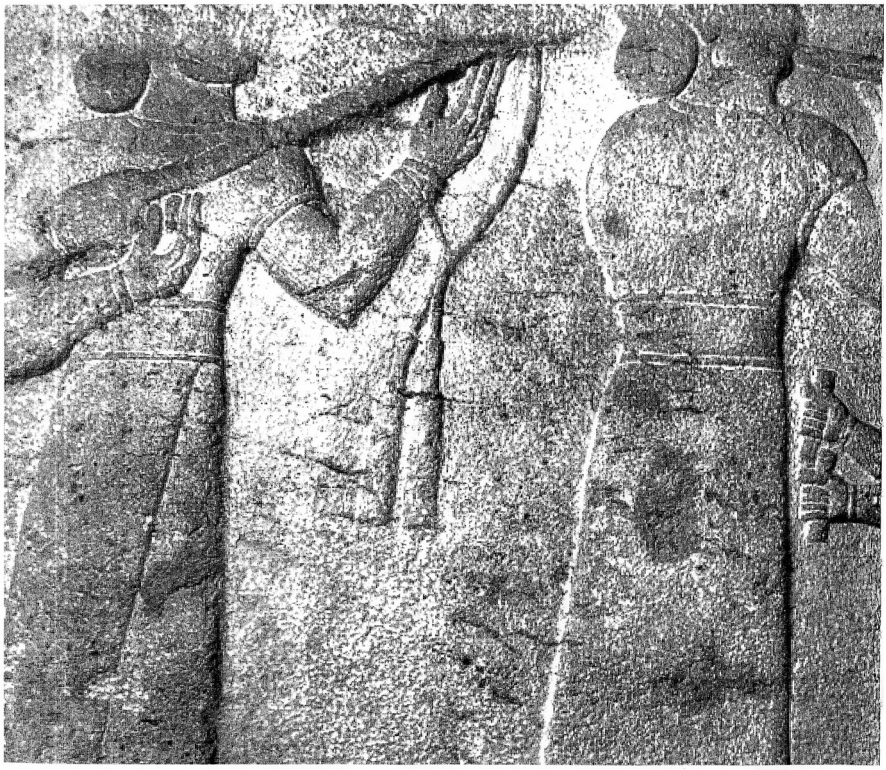
Taş kabartmalar üzerindeki saza benzeyen çalgılar aşağıdaki müzelerde ve Louvre müzesi kataloğunda görülebilir: 1- Louvre müzesinde Larsa'da bulunan taş kabartmada iki kişi yuvarlak bir davul ve saz tutmakta; 2- Bağdat'taki müzede Mari'den iki figür üç telli saz çalmakta; 3- Philadelpia'da Nippur'dan alınan taş kabartmada bir çoban saz çalmakta; 4- yine Nippur'da bulunan başka bir taş kabartmada bir figür sağ eliyle saz tutmakta, sol elinde ise kısa bir çubuk görülmektede; 5- Berlin'deki Önasya Müzesinde bir kabartmada iki kişiden biri saz diğeri ise dağda yaşayan insanların kullandığı bir lir çalmakta; 6- Paris'te Louvre Müzesindeki bir katalogda (Catalogue des cylindres orientaux du Musee du Louvre) bir saz ve bir de dağ insanlarının çaldığı lir görülmektedir (Turnbull: 61-62). Özetle, saz benzeri bu çalgının Türkler Anadolu'ya gelmeden çok önce Mezopotamya ve Ön Asya'da uzun bir süreden beri bilinmekte ve çalınmakta olduğunu söyleyebiliriz (Yıldırım ve Sipahi 2006: 106).

Mahmut Ragıp Kösemihal İstanbul Sultanahmet'te yapılan kazıda bulunan Bizansa ait çini resimlerinden birinde sakallı bir insanın kopuza benzer bir çalgı çaldığını görmüş ve kopuzun İstanbul'un fethinden önce Bizans'a geldiğini ileri sürmüştür (1939: 264). Oysa ki milattan 2000 yıl önce saz görünümündeki bu çalgıların bazılarının göğüs kapağı kopuz gibi deri ile kaplanırdı (Turnbull: 62). Bu nedenle Sultanahmet'teki çini üzerindeki çalgının kopuz olması düşük bir olasılıktır.

Türkler'in kopuzu çeşitli ortamlarda çaldığı biliniyor ama nedense kaynaklar Anadolu'nun geri kalmış kırsal kesimlerinde yaşayan ozanların kopuz çaldıklarından

hiç söz etmiyor. Eğer bu ozanlar kopuz çalsalardı kentlere göçerken beraberlerinde kopuzu da götürmüş olmaları gerekirdi. Onüç ve ondördüncü yüzyıllarda tekkelerde yatıp kalkan bu yeni tip kent ozanları mistisizmden, tasavvufi fikirlerden büyük ölçüde etkilenirler ve tarikat şairlerinin Tanrı'ya olan aşkından esinlenerek kendilerine "aşık" derler. Kalem şairleri ve Anadolu'da yaşayan eski meslekdaşlarından (ozan) uzak durmaya çalışan bu aşıklar deyişlerini kopuzla değil, sazla çalıp söyledikleri için onlara "Saz Şairleri" adı verilmiştir (Köprülü 1962: 28-38).

Sazın kopuzdan türemediğini, kopuzla aynı ortamlarda kullanıldığını aşağıdaki örneklerden de anlıyoruz. Alevi-Bektaşi edebiyatının kurucusu sayılan ve Ondördüncü yüzyılın ikinci yarısı ile Onbeşinci yüzyılın ilk yarısında yaşadığı sanılan Kaygusuz Abdal'dan sazın iki telli bir çalgı olduğunu öğreniyoruz:

Otuz kopuz, kırk çeşte, elli ıklığı rebab
Hub çalınsın odada iki telli saz ile.

Kaygusuz Abdal, bir başka deyişinde de "tanbura" çaldığını söyler:

Ben çalarım tanbura
Giyinirim tenure.
(Özdemir 1993:16)

"Tanbura" günümüzdeki tanbur'a benzeyen bir çalgıdır ve Hindistan'dan Balkan'lara kadar olan geniş bir coğrafi alanda çeşitli adlarla anılır. Tanbura perdeli ya da perdesiz olabilir, saza çok benzer ve tezene ile çalınır. Kaygusuz Abdal'dan yaklaşık bir asır sonra yaşayan ve Alevilerin yedi büyük şairlerinden Pir Sultan Abdal da deyişlerinden birinde tanburası ile konuşur:

Gel benim sarı tanburam
Sen ne için inilersin?
(Gölpınarlı 1969: 63)

Yukarıda sözü edilen ve ondört ve onbeşinci yüzyıllarda yaşayan Alevi-Bektaşi edebiyatının önemli temsilcileri kopuzdan değil, saz ailesinden olan ve saza çok benzeyen tanburdan söz etmektedirler. Belli ki kopuz giderek ortadan yok olmaya başlamıştır çünkü Türk insanı duygu ve coşkunluklarını "tanbur", "şeştar", "saz" ve "tanbur" gibi çalgılarla daha iyi ifade edebileceğini anlamıştır. Müzik tarihinde çöğür, çığırtma, miskal, ıklığ, ladres gibi daha birçok çalgı kopuz gibi ortadan kaybolmuşlardır. Kopuzun ortadan yok olmaya başladığını Onaltıncı yüzyılda yaşamış kimi şairlerin dizelerinde de görmek mümkündür. Örneğin; Ziyai, kopuzun meclisten götürülmesini ister:

Eşk mey nalelarüm bezm-i gama saz yeter
Mest-i cam-ı ezelem Zühre götürsün kopuzu.

Mesihi kopuzun yerini tanbura, Nev'i ise şeştara bıraktığını söyler:

Bozılup sohbeti götürdi ayagı saki
Üzilüp gerdem götürdi kopuzı tanbur. (Mesihi)

Götürüp mihr-i felek bezm-i cihandan kopuzı
Başladı çalmaga şeşta yine halk-ı alem. (Nev-i)
(Keskin 2008: 85-87)

Saz ve kopuz görünüşte, çalınışta, çıkardıkları seste ve gerekse yapılışlarında birbirine çok benzemeyen iki ayrı çalgıdır. Biri kabak kemane (rebab) ya da viyolonsel gibi dikine tutulur ve yayla çalınır, göğüs kapağı deri ile kaplanır. Diğeri ise yatay olarak ve tezene ile ya da parmakla çalınır. Moğolistan'da 5.ci yüzyıldan kalan saz ve Orta Asya'da Türk halkları tarafından kullanılan dutar, komuz, ve dombira gibi çalgılar da sazın kopuzla yanyana varolduğunu açıkça göstermektedir. Türkler Anadolu'ya gelmeden bin yıl önce yaygın olan saza çok benzer çalgılar da kopuzdan türememiştir. Türk halkının coşkusunu, göz yaşını ve tüm duygularını daha iyi ifade eden saz ve diğer çalgılar giderek kopuzun yerini almışlardır.

Kaynakça

Erdener, Yıldıray. (2006) "Sibirya'daki Türk Halkları Arasında Şaman Davulunun Simgesel Anlamı," *Türkiye'de Müzik Kültürü*, Editörler: Oğuz Elbaş, Dr. M. Kalpaklı, O. Murat Öztürk, F. Tansuğ. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Gölpınarlı, Abdülbaki. (1969) *Pir Sultan Abdal.* İstanbul: Varlık Yayınevi.

İnan, Abdülkadir. (1972) Şamanizm. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Keskin, K. Neslihan. (2008) "Dede Korkud'un Kopuzundan Osmanlı şiirindeki Aşkın Kopuzuna" *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature* and *History of* Turkish *or Turkic.* Vol.3/1 Winter.

Köprülü, Fuat. (1962) *Türk şaz Şairleri,* Ankara: Güven Basımevi.

Kösemihal, Ragıp. (1939) "Kopuza Dair**"** *Oluş*, Ankara, Nisan 1939, Cilt I sayı 17**.**

Layard, L (1984) "Laute" *Music and Civiization: Essays in Honor of Paul Henry Lang*. New York: Norton.

Özdemir, Ahmet (1993). *Cönklerden Günümüze Halk Şairlerimiz*, İstanbul: Veli Yayınları.

Turnbull, Harvey (…) "The Origin of the Long-necked Lute" *The Galvin Society Journal*, Oxford, England.

Yıldırım Tayfun ve Tunç Sipahi. (2006) "Kabartma Vazolarında Müzik Tasvirleri" *Türkiye'de Müzik Kültürü.* Editörler: O.Elbaş, M. Kalpaklı, O.M. Öztürk, İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Özet

SAZ KOPUZDAN TÜREMİŞ OLAMAZ

Türkiye'de yaygın olan bir görüşe göre, saz Orta Asya'dan Anadolu'ya taşıdığımız kopuzdan türemiş bir çalgıdır. Oysa, Türkler Anadolu'ya gelmeden en az 1000 yıl önce saza çok benzeyen iki telli, tezene ile çalınan ve perdeleri olan bir çalgı Anadolu ve Mezoptamya'da yaygındı. Taş kabartmalar üzerindeki saz benzeri çalgılar Berlin'deki Ön Asya ve Paris'teki Louvre müzelerinde görülebilir.

Saz ve Kopuz'un yüzyıllar boyunca Orta Asya'da değişik mekanlarda kullanıldığını anlıyoruz. 2008 yılında bir çoban Moğolistan'daki bir mağarada beşinci yüzyıldan kalan bir çalgı bulmuştu. Moğollar bu çalgının "devekopuzu" dedikleri bir Moğol çalgısı olduğunu düşünmüşler ancak çalgı üzerindeki Türkçe sözcükler bunun Türk halklarının sazı olduğunu ortaya koymuştur. Türkler Anadolu'ya gelirken kuşkusuz ki kopuzun yanısıra 1500 belki de 2000 yıldan beri kullandıkları sazı da beraberlerinde getirmişlerdir. Zayıf bir olasılıkla getirmemiş bile olsalar saz Anadolu'da zaten yaygın bir çalgıydı.

Bazı araştırmacılar "kopuz" sözcüğünün genel olarak çalgı anlamında kullanıldığını ileri sürer. Ben bu görüşe katılamıyorum, çünkü 16.cı yüzyılda yaşamış olan bazı şairler kopuzun giderek ortadan kaybolmağa başladığına işaret ederler. Örneğin; Ziyai sazın mecliste yeterli olduğunu, kopuzun ise götürülmesini ister. Bu iki çalgı yüzyıllar boyu Anadolu'da çeşitli mekanlarda kullanılagelmiş ama saz, Türk halklarının duygularını daha iyi dile getirdiği için giderek kopuzun yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Saz, Kopuz, Tanbura, Devekopuzu.

Abstract

THE SAZ WAS NOT DERIVED FROM THE KOPUZ

There is a common belief in Turkey that the saz was derived from the kopuz. This is very unlikely, because 1000 years before Turks migrated to Anatolia there were two-stringed, fretted instruments which were played with a spectrum. These instruments were widespread in Anatolia and Mesopotamia. Their images appear on stone reliefs that can be seen in museums in Berlin and Paris.

A 2008 discovery revealed that the saz and the kopuz were used for hundreds of years in Central Asia. A shepherd in Mongolia found an ancient instrument in a cave that had survived from the fifth century. Mongolian researchers first believed it was a Mongolian folk instrument called the "devekopuzu". Further research showed that it was a Turkish saz. When Turks came to Anatolia from Central Asia they must have brought the kopuz and the saz with them. Both instruments were in use in Central Asia for 1,500 to 2,000 years.

The saz and the kopuz existed side by side in Anatolia for centuries. By the sixteenth century some Anatolian poets noted that the kopuz was gradually disappearing. For example, in one of his poems Ziyai says that the saz is enough and that the kopuz should be taken away. Over time, people began to indicate a preference for the saz because it expressed the feelings of the Turks better than the kopuz.

Keywords: Saz, Kopuz, Tanbura, Devekopuzu.